

प्रकरण - दुसरे
=====

• मराठी वाङ्मयाच्या प्रेरणा •

प्रकरण - दुसरे
=====

• मराठी वाङ्मयाच्या प्रेरणा •
=====

हिंदुस्थानात आलेल्या इंग्रजी राजवटीचा परिणाम महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनावर झाला. या परिणामामुळे संपूर्ण महाराष्ट्राची जीवन-दृष्टीच बदलून गेली. या शतकाने भल्या आणि बु-या गोष्टी पाहिल्या स्वातंत्र्याचा सूर्यास्तही पाहिला, आणि विज्ञानाचा चंद्रोदयही पाहिला. अध्यात्मिक जीवनाची सोबत करीत असतानाच ऐहिक जीवनाची उपासना याच कालखंडात आली. इंग्रजांची ऐहिकता आणि विज्ञाननिष्ठ जीवनदृष्टी याचा फार मोठा परिणाम मराठी समाजमनावर झाला. महाराष्ट्रीय समाज जीवनातील हा मोठाच बदल होता. यापूर्वी मराठी मनावर देव-वादाचा पगडा होता. यामध्ये पारलौकिकालाच महत्त्व दिले जात होते. या राजवटीच्या परिणामामुळे आमची दृष्टी पारलौकिकाकडून लौकीक जीवनाकडे वळाली. समाज हा आख्यात्मप्रवणतेकडून भौतिकाकडे व अंधश्रद्धे कडून - कोवसपणाकडे वळाला. या गोष्टीस त्या कालखंडानुसार विशेष महत्त्व द्यावे लागेल. आपला समाज वैयक्तिक दृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या प्रबल असेल तर आपण प्रत्येक गोष्टीचे ज्ञान संपादन केले पाहिजे अशी जाणीव याच कालखंडात निर्माण झाली. इंग्रजी राजवटीमुळे त्यांच्या विद्या, कला व जीवनदृष्टी याचा परिणाम मराठी वाङ्मयावरही झाला.

(अ) इंग्रजांची ईशवादीदृष्टी :

शिक्षण हे परंपरेनेच ब्राम्हणाकडे आलेली जबाबदारी असल्यामुळे त्यामध्ये पेशवेकाळातही कांही बदल झाला नाही. यावेळी समाजातील कांही घटक हे फक्त सुशिक्षित व बाकी सर्व समाज अशिक्षित अशी स्थिती निर्माण झाली होती. शिक्षण ही राज्यकर्त्यांची जबाबदारी आहे हा

विचार फारसा समाजात पसरला नव्हता. ग्रंथनिर्मितीच्या बाबतीत हीच अवस्था होती. प्रचाराची साधने मर्यादीत होती. त्यावेळच्या वाडःमयीन परिस्थितीची कारणमीमांसा प्रा.रा.श्री.जोग यांनी पुढील प्रमाणे केली आहे. " इंग्रजपूर्व राजवटीतील सांस्कृतिक, वाडःमयीन परिस्थितीचा विचार करताना असे दिसून येते की, एकंदर काळ धामधुमीचा होता. शैक्षणिक साधने फार मर्यादित व ती मुळभर लोकांच्या हाती होती. बहुजन समाजाशी त्यांचा संबंध नव्हता."१ या वरील मीमांसेवरून तात्कालीन वाडःमयीन परिस्थितीची कल्पना येते.

इंग्रजी राजवडीमध्ये महाराष्ट्रात ज्ञानाच्या क्षेत्रात विविध स्वरूपाचे कार्य केले जात होते. त्याची मुहूर्तमेढ १८७४ सालीच क्लबत्ता येथे सर विल्यम जोन्स यांनी रोवली. त्यांनी "एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगालची स्थापना केली. या संस्थेने प्राचीन आवशेष, कला, शास्त्रे, भारताचा इतिहास व वाडःमय या सर्व बाबींचा बारकाईने अभ्यास केला.

पेशवाईच्या अस्तानंतर एलफिन्स्टनची कारकीर्द चालू झाली. काही प्रमाणात नवीन ज्ञान मिळू लागले होते व त्यामुळे समाजातील अंधश्रद्धा कमी होऊ लागली होती व लौकिक जीवनावर भर देवून वाडःमयनिर्मिती ही होऊ लागली होती. याचकाळात राजकीय क्षेत्रात लोकशाही, सामाजिक क्षेत्रात समानता आणि धार्मिक क्षेत्रात अंतःकरणप्रवृत्ती महत्त्वाची मानण्यात येऊ लागली. या निमित्ताने एक वेगळी जीवनदृष्टी समाजापुढे निर्माण झाली. बुद्धिवादाला आणि उन्नतीविषयक विचाराला एक प्रकारे महत्त्व आले. हे सर्व विचार लेखनातून प्रकट होऊ लागले. इंग्रजीच्या आध्ययनातून वर्डस्वर्थ, कोलरिज, शेली, कीट्स, वायरन यासारख्या इंग्रजी कवींचा परिचय होऊ लागला. इंग्रजी साहित्य इतिहास यांच्या अध्यायनानंतर आमच्याकडे त्या स्वरूपाची साहित्यनिर्मिती व्हावी अशी जाणीव नव - शिक्षितांच्या मनात निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे मराठीतील वाडःमय-

निर्मितीला वेग येऊ लागला. व इतर देशाबरोबरच साहित्यक्षेत्रातही आपण परिपूर्ण व्हावे अशी प्रवृत्ती निर्माण झाली. यातूनच प्रारंभीच्या साहित्य निर्मितीला एकप्रकारची चालना मिळाली.

(ब) धर्मप्रसार व वाङ्मयनिर्मिती :

इंग्रजी राज्यकर्त्यांच्या बरोबरच भारतात ख्रिस्ती मिशन-याही आल्या होत्या. त्यांनी आपल्या ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्यास सुरवात केली. निरनिराळ्या प्रकारच्या शाळा काढून आणि हिंदुधर्माच्या भ्रष्टतेवर प्रवचने देऊन मिशन-यांनी आपल्या धर्माचा प्रचार जोमाने सुरू केला. इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभीच्या अवस्थेमध्ये मराठी साहित्याची पायाभरणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य सुरू झाले. त्याची सुरवात डॉ. विल्यम केरी सारख्या मिशन-यांनी सरकारच्या आगोदर किती तरी वर्षे सुरू केले होते. "मराठीचे "पहिले व्याकरण", "पहिले मुद्रणालय", "स्त्रियांची पहिली शाळा", या सारख्या बऱ्याच नव्या सांस्कृतिक घडामोडींच्या पहिलेपणाचा मान मिशनरी मंडळीकडेच जातो." २

ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार व प्रसार व येशूच्या जीवनकार्याची ओळख यातून विपूलप्रमाणात ग्रंथनिर्मिती झाली. ख्रिस्ती मिशन-यांनी शाळा, वृत्तपत्रे, छापखाने, अनाथालये, रुग्णालये, इ. स्थापनेत पुढाकार घेतला. धर्म प्रसाराच्या उद्दिष्टाने का होईना पण मराठी भाषेच्या व वाङ्मयाच्या विकासाला त्याचा हातभार लागला. प्रा.गं.भा.सरदार म्हणतात -

" पाश्चात्य संस्कृतीचे बीजारोपन आणि ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार यासाठीच त्यांच्या नानाविध चळवळींचे चाके मोठ्या कुशलतेने पसरविले जात होते. त्यांच्या संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करताना आमच्या समाजातील दोष दाखविले जाय होते. आणि म्हणून मिशनरी लेखकांनी मुद्रणकलेच्या साहाय्याने हिंदू समाजव्यवस्थेवर जोराचा हल्ला घडविला. आमच्या अतिशय चाक्रीचे

आणि वेळीस समजूतीचे हिडीस स्वरूप त्यांनी उघड करून दाखविले.^१ तसेच जातीभेद, बालविवाह, स्त्रिशिक्षणाचा अभाव, विधवांची दुःस्थिती इ. विषयावरून आमच्या विचारी आणि समजस लोकांची कानउघडणी त्यांनी केली. त्या निमित्तानेही विपुलप्रमाणात लेखन झाले. मात्र ख्रिस्ती वाडःमयाचे उद्दिष्ट व स्वरूप फारच संकुचित स्वरूपाचे होते. त्यात केवळ धर्मप्रसार करणे व आमच्या लोकांना आपलेसे करणे हा हेतू होता. त्यामुळे मराठी वाडःमयनिर्मितीच्या कार्याला मिशनरी चकळीचे विशेष सहाय्य झाले असे म्हणता येणार नाही. मात्र आमच्या धार्मिक व सामाजिक अंदोलनाला त्यांनी मोठीच चालना दिली. रुढिप्रधान हिंदुधर्मातील व सामाज्यव्यवस्थेतील वेगुण्य मिशनरी चकळीपुढे उघडी पडली. हिंदुधर्माय विचारवर्तमाना स्वधर्माचा विचार करण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले.

आठराव्या शतकाच्या शेवटी आमचा समाज वैयक्तिक, सामाजिक, व राजकीय दृष्टिने खालाकला होता. सर्वत्र विषमता निर्माण झाली होती. परंतु खरी सामाजिक जाणीव स्वातंत्र्य गेल्यानंतरच आमच्यात निर्माण झाली होती. या स्थितीतून आपली प्रगती साधावयाची असेल तर विविध विषयाचे, शास्त्राचे ज्ञान आपण आत्मसात केले पाहिजे. असे नवशिक्षितांना वाटू लागले. या संबंधी रा.श्री.जोग यांचे निरिक्षण महत्त्वाचे वाटते. ते म्हणतात " ज्ञान संपादनाच्या या तीव्र जाणीवेमधून शिक्षित व अशिक्षित अशा दोघांनीही या ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा रंग बांधला. ज्ञानाभिवृद्धीविषयी या काळात जी अस्था आणि तळमळ व्यक्त झाली, ती पाहून खरोखरच आश्चर्य आणि कौतुक वाटल्यावाचून राहत नाही. विशेषतः या आधीच्या कालखंडाच्या तुलनेने हे फारच जानवल्यासारखे आहे. ज्याला जे जमेल असे वाटेल, त्याने ते लेखनविविष्ट करून संस्कृतमधून अथवा इंग्रजीमधून मराठीमध्ये आणून सोडण्याचा प्रयत्न केला."^४ यावरून समाजातील काही वर्गांमध्ये ज्ञानाविषयी व लेखनाविषयी अहिल्ली वाटली होती व त्यांच्यात

निर्मितीचे सामर्थ्य येऊ लागले. मिशनरी लोकांची होणारी टीका व या टीकेच्या मा-यामुळे एक प्रकारची तळमळ व पोटतिडिक नवशिक्षितांच्यामध्ये निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे धर्म आणि समाज सुधारणा या दोन क्षेत्रा-मध्ये विचारसंघर्ष निर्माण झाला. या वैचारिक संघर्षातून वाङ्मय निर्मिती होऊ लागली. ही नवी पिढी आपला धर्म, परंपरा तपासू लागली. वाङ्मयनिर्मितीस एक पोषक प्रेरणादेणारे असे वातावरण समाजात निर्माण झाले. नवी दृष्टी आलेल्या तरुणांना आपली अशी अवस्था का निर्माण झाली; इंग्रज राज्यकर्ते भारतात का आले याची कारणे दिसू लागली. या स्थितीवर त्यांच्या विचारातूनही, त्यांच्या चिंतनशीलतेतूनही बरेचसे लेखन झाले. बाळशास्त्री जाम्भेकर, लोकहितवादी, भाऊ महाजन, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी, महात्मा जोतीराव फुले यांनी केलेल्या लेखनाची ही प्रेरणा होती.

(क) संस्थानी केलेली ग्रंथनिर्मिती :

एकोणिसाव्या शतकात जी वाङ्मयनिर्मिती झाली त्यामध्ये मुद्रणकला हा एक अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. यापूर्वीची वाङ्मयनिर्मिती ही मुख्यतः पद्य स्वरूपाची झाली होती. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे मुद्रण कलेचा अभाव हे होय. मराठी भाषेत ग्रंथ छापण्याची कला प्रथम मिशनरी लोकांनी आणली. हिंदी, बंगाली, मराठी, तामिळी, तेलगू इत्यादी निरनिराळ्या भाषातून ख्रिस्ती धर्मग्रंथाची भाषांतरे प्रसिद्ध करण्यात आली. त्यासाठी " बौण्डिस्ट मिशन " या ख्रिस्ती धर्मप्रसारक मंडळीचे नेतृत्व डॉ. विल्यमकेरी यांनी केले होते. पुढे विल्यमकेरी यांनी छापखान्यासाठी लागणारे खिळे मागवून पुस्तके छापली. हीच मराठी भाषेतील पहिली छापिल पुस्तके होत.

१८२७ साली बॉम्बे बुक आणि ट्राक्ट सोसायटीची स्थापना केली. या सोसायटीचाही हेतू ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्याचाच होता.

१८५१ मध्ये "दक्षिणा पेस कमिटी"ची स्थापना केली. सुरवातीच्या काळात या कमिटीचे धोरण भाषांतरित साहित्य निर्मितीला प्रेरणा देणे हेच होते. यामध्ये विशेषतः इतिहास, चरित्र, शास्त्र या सारख्या विषयावरील भाषांतरला महत्त्व देण्यात आले होते. नंतरच्या काळात स्वतंत्र निर्मिती करणा-या लेखकाला महत्वाचे स्थान देण्यास या कमिटीने प्रारंभ केला होता. या स्वतंत्र निर्मितीत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर गणेशशास्त्री लेले यांचा महत्वाचा वाटा होता. यावेळीच त्यांची काव्यनिर्मिती पुढे आली होती. ही एक काव्यनिर्मितीला मिळालेली प्रेरणाच होती.

(उ) शिक्षणाचा प्रसार :

इंग्रजी राजवटीच्या आगमनानंतर हिंदुस्थानात शाळा, कॉलेजेस यांची स्थापना झाली होती. या शाळेतील शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना काय शिकवावयाचे हा एक प्रश्न तात्काळीन शिक्षणकर्त्यांना पडला होता. त्यामुळे त्यांना कृत्रीम पुस्तकाची निर्मिती करणेच आवश्यक होते. ही कृत्रीम पुस्तके निर्माण करताना हिंदुधर्मीयांच्या भावना दुखावणार नाहीत अशा प्रकारची ग्रंथनिर्मिती करणे ही जबाबदारी इंग्रज शिक्षण कर्त्यांनी घेतली होती. हिंदुच्या धर्मभावना दुखावल्या तर राज्यसभेला धोका निर्माण होईल ही परिस्थिती त्यांनी लक्षात घेऊन "पंचोपाख्यान" हे संस्कृत पंचतंत्राचे भाषांतर १८२२ साली केले गेले. हेच मराठीतील पहिले छापिल पुस्तक ठरले.

(इ) गद्यास मिळालेले महत्त्व :

शिक्षण हे एक वाङ्मय निर्मितीचे महत्वाचे साधन आहे. या कालखंडात मराठी गद्यास मिळालेले महत्त्व ही मराठी वाङ्मयनिर्मितीच्या क्षेत्रातील घटनाच आहे. कारण प्राचीन वाङ्मयात पद्य स्वरूपाचीच रचना

होती. तेच मराठी साहित्याचे स्वरूप होते. विवेक सिंधू, ज्ञानेश्वरी यासारखी उदाहरणे सापडतात. याचा अर्थ प्राचीनकाळी गद्य वाङ्मय मुळीच निर्माण झाले नाही असे नव्हे. महानुभाववीय साहित्य किंवा बखर वाङ्मय या सारखे काही गद्य स्वरूपाचे ग्रंथ मराठी साहित्यात उपलब्ध होते. परंतु तुरळक स्वरूपात होते. अव्वल इंग्रजी कालखंडातमात्र जे पद्य रचनेपेक्षा गद्यलेखन अधिक प्रमाणात होऊ लागले. या काळात व्यवहारास उपयोगी पडणारे शिक्षण महत्त्वाचे मानले गेले. इतिहास, भूगोल, भौतिक शास्त्र, व्यवहारनीती या विषयांना महत्त्व प्राप्त झाले. त्याची आवश्यकताही वाढू लागली. या प्रेरणेतूनच गद्य वाङ्मय निर्माण झाले. परंतु सुरवातीच्या काळात त्याचे स्वरूप अगदीच बालबोध स्वरूपाचे होते. या साहित्याचा हेतूच ज्ञानदानाचा होता. त्यामुळे सुबोधतेची आवश्यकता कधीच निर्माण झाली नाही. परंतु त्यातून गद्य वाङ्मय लेखनाला प्रेरणा मात्र निश्चितपणे मिळाली. या लेखनाला पूर्व परंपरेचे काळ नसल्याने "निबंधमाला" पूर्व लेखनात जीवतपणा नाही. अशा प्रकारचा कोपही केला गेला. पण तिला रेखीव कृष्ण याच याच काळात मिळाले. या गद्य लेखनाच्या पार्श्वभूमीवर पुढे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरसारखे लेखक भरीव स्वरूपाचे लेखन करू लागले. तर दुसरे "मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहे." असे म्हणणा-या कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या लेखनात किती सामर्थ्य होते. याचा प्रत्यय आपणास येतो.

(ई) ज्ञानसंग्रह व ज्ञानप्रसार :

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी जे गद्य वाङ्मय निर्माण झाले होते त्याचा मूळ हेतू ज्ञानप्रसार व ज्ञानसंग्रह हाच होता. त्यामुळे त्याचे स्वरूप हे व्यवहारीच होते. व्यवहारास उपयोगी अशा ज्ञानापासून मराठी समाज फार काळ वंचितच होता. त्याला इतर देशाचे व समाजाचे पूर्व-

इतिहास तर माहित नव्हतेच पण आपल्या देशाचा व समाजाचा पूर्व-इतिहासही माहित नव्हता. आपण ज्या पृथ्वीवर राहतो त्या पृथ्वीचे, त्यातील भूमीखंडाचे, खंडप्राय देशाचे भौगोलिक ज्ञानही त्यांना केवळ अज्ञानामुळे माहित नव्हते. हे सारे ज्ञान आपणास हवे असे त्याला आत्ता वाटू लागले होते. याच काळात त्या ज्ञानाचा प्रसार व्हावा अशा स्वरूपाची प्रेरणाही निर्माण झाली होती. त्यामुळे कांही प्रमाणात वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागली. या वाङ्मयातून इंग्लंडबरोबर जगाच्या इतिहासाचीही ओळख आमच्या देशातील लोकांना करून दिली जाऊ लागली. डॉ. कोर्लबस आणि कुक यांच्या जलपर्यटनाची माहिती करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. सॉफ्रेटीस लूथर, वॉशिंग्टन इत्यादी परकीय लोकांच्या चरित्राची माहितीही भारतीय लोकांना करून देण्यात आली. आपला देश, खंड, प्रांत या विषयीज्ञान, करून देण्यात आले. थोडक्यात ज्ञानसंपादन व त्या ज्ञानाचा प्रसार या दृष्टिने खूप मोठ्या स्वरूपात प्रयत्न करण्यात आला. अर्थात त्याचे स्वरूप फार उच्च होते असे मुद्दीच नाही. परंतु हे तुटपुजे ज्ञान करून देणेच मराठी लोकांच्या दृष्टीने फार महत्वाचे होते असे मला वाटते. व त्या स्वरूपाचा प्रयत्न या कालखंडात निश्चितपणे झाला आहे. या कालखंडातच निघालेली वृत्तपत्रे, व मासिके यांची जर आपण केवळ नावे पाहिली तर ज्ञानप्रसाराचाच हेतू त्यामध्ये होता हे आपणास जाणवते. "ज्ञानोदय", "ज्ञानप्रसार", "ज्ञानक्षू", ही वृत्तपत्रे तर "ज्ञानचंद्रोदय", "ज्ञानप्रसारक", "ज्ञानदर्पण", "विविधज्ञानविस्तार", आणि "ज्ञानसंग्रह" या सारख्या मासिकांनी या कालखंडात ज्ञानप्रसाराची महत्वाची भूमिका पार पाडली असे म्हणावे लागेल.

(उ) सामाजिक प्रेरणा :

इंग्रजी सरकारची शैक्षणिक भूमिका आपण लक्षात घेतली पाहिजे.

तरच इंग्रजी राजवटीला पहिल्या अवस्थेत विद्या, कला, व देशीग्रथ निर्मिती या बाबतीत व त्याच्या अभ्यासास उत्तेजन का मिळाले ते समजू शकेल. यामुळे राज्यकर्त्यांना समृद्ध भारतवाशीयांची कल्पना तर आलीच, पण आपल्या जुण्या ठेव्याकडे, बुद्धिदनिष्ठ, चिकित्सक अशा नव्या दृष्टीने पाहण्याची प्रेरणा आमच्या भारतीयांना मिळाली. त्यातील वाङ्मयीन वैचारिक सौंदर्यामुळे पाश्चात्य लोकही भारावून गेले. त्याचा प्राचीन संस्कृतीविषयीचा अभिमान जागा झाला. व त्यातूनच पुढे भारतीय संस्कृतीची गौरवगाथा तयार झाली. आपल्या राष्ट्रीयत्वाची ज्वाला प्रज्वलीत होण्यास या गौरवगाथेने चांगलीच प्रेरणा दिली. पाश्चात्य संस्कृतीने भारावून जाऊन तिच्या आंधळ्या अनुकरणापासून येथील समाजास परावृत्त करण्यास हेच इंधन उपयोगी पडले. "ब्राम्होसमाज", "आर्यसमाज", "प्रार्थना समाज", इत्यादी सामाजिक संस्था मागे आधिष्ठान आहे ते या प्राचीन संस्कृतीचे इंग्रजी राजवटीच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीयमानाचे स्फुलींग यातूनच मिळाले.

या नव्या राजवटीमुळे शिक्षण क्षेत्रात बदल घडून आला आणि त्याचे परिणाम कळत न कळत सामाजिक धार्मिक अंगातही प्रकट झाले. राजकीय क्षेत्रात लोकशाहीचे व आर्थिक क्षेत्रात औद्योगिककरणाचे वा स्वावलंबनाचे मूल्य लोकहितवादी सारख्या लोकांनी अव्वल इंग्रजी कालखंडातच पुरस्कृत केले.

महाराष्ट्राच्या धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रातही या इंग्रजी राजवटीचा परिणाम झाला होता. या क्षेत्रात मूल्याचा अंतर्मुख होऊन विचार करण्याची, निवड करण्याची सवय अव्वल इंग्रजी कालखंडातच निर्माण झाली होती. आपल्या सर्व दुरावस्थेचे बीज या दोन क्षेत्रातील मागासलेपणात आहे असे या कालखंडातील विचारवंतांची खात्री झाली होती.

सामाजिक क्षेत्रात बदल करावयास पाहिजे म्हणजेच धार्मिक कल्पनातही बदल करणे आवश्यक आहे. कारण आपल्या धर्मात दीर्घकाळापासून पराक्लबित्व प्राप्त झाले होते. त्याकाळातील समाज, धर्म व रूढी यामध्ये फरक नव्हता. या सामाजिक व धार्मिक विचार मथनाला ख्रिस्ती मिशन-यांच्या चळवळीमुळे फारमोठा हातभार लागला. स्त्री-पुरुष समता, जातीभेद निर्मूलन व अस्पृशांचा उद्धार, स्त्रिशिक्षण, इ. प्रकारचा पुरस्कार यावेळी ललित व ललिततेतर वाङ्मयातून करण्याला आला होता. याला कांही अंशी ब्रिटीश राजवटही कारणीभूत होती. त्यामुळे धार्मिक व सामाजिक अंदोलनाला फारच मोठी चालना मिळाली. पारंपारिक विचाराना प्राधान्य असलेल्या हिंदुधर्मातील व समाज व्यवस्थेतील दोष उघडे पडले. हिंदुधर्माच्या विचारवंताना आपल्या धर्माचा विचार करण्यास या चळवळीमुळे एक प्रकारची प्रेरणाच मिळाली. नव्या संस्कृतीचे विचार खेड्यापर्यंत पोहचविण्याचे काम या काळात ख्रिस्ती मिशन-यांनी पार पाडले. इंग्रजी विद्येच्या अभ्यासाने आमच्या तरुणांना नव्या विचाराची व गतीशिल जीवनदृष्टीची दिशाच मिळाली. त्यात मिशनरी चळवळीमुळे भूतदया, समता, मानवसेवा, साधेपणा इत्यादी प्रवृत्तीची भर पडली होती. एखादी संस्था स्थापन करून त्याद्वारे सामाजिक कार्य करावयाची विचारश्रेणी पसरली. ही प्रेरणा मिशनरी कार्यपध्दतीतून मिळाली होती. देशाच्या व मराठी माणसाच्या वैचारिकतेची मशागत करण्याचे, त्यांच्या ऐहिक व पारमार्थिक विचाराना प्रेरणा देण्याचे काम मिशनरी बरोबरच कांही संतांच्या शिकवणीतही आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. या नव्या वैचारिकतेत ऐहिक समतेला महत्त्वच स्थान होते. या नव्या विचारांना मराठी वाङ्मय निर्मितीला फारमोठा हातभार लाभला.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, दनितीचा चळवळ, स्त्री-स्वातंत्र्य,

स्त्री शिक्षण, पुर्नविवाह, या सारख्या सामाजिक विचारास याच कालखंडात महत्वाचे स्थान मिळाले. परंतु या सांस्कृतिक जागृतीला अनेक महत्वाची अंगे होती. सुधारकाविरुद्ध सनातनी या द्वंदाचा उगमही याच विचार श्रेणीतून झाला. असावा असे वाटते. या विचारश्रेणीत ख्रिस्ती धर्माचा पुरस्कार करणारे बाबा पदमनजी सारखे विचारवंत महत्वाचे आहेत.

लोकहितवादी, महात्मा फुले, या सारख्या विचारवंतांचे वाङ्मय या प्रेरणेतूनच निर्माण झाले. इंग्रजी शिक्षणामुळे व मिशनरी चळवळीमुळे समाज सुधारकांची फळी महाराष्ट्रात निर्माण झाली होती. यामध्ये सुधारवादी भूमिकेचे व आपल्या समाजातील दोषाची जाणीव प्रथम गोपाळ हरि देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांनाच झाली. आपल्या समाजाचे दोष व सुधारणावादी विचार समाजाच्या कानाकोप-यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प्रथम १८४८ ते १८५० पर्यंत त्यांनीच केले व वेगवेगळ्या सुधारणासाठी सहाय्य केले. सामाजिक क्षेत्रातील त्याचे कार्य प्रामुख्याने पाखंड्यांचे होते. " नवे कालमान ओळखा, जुण्यातील टाकावू भाग सोडून द्या, ज्ञानमार्गाची कास धरा, उद्योगी व्हा, मन हेच ईश्वरी शास्त्र माना, बुद्धिदेव क्लीयसी" अशा प्रकारचे विचार त्यांनी आपल्या " शतपत्रातून " अनेक ठिकाणी काढले आहेत व ते समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्वाचे कार्य केले आहे.

जोतिबा फुले बहुजन समाजातील जागृतीचे प्रतिकच होते. स्त्री शिक्षण हा महत्वाचा विचार त्यांनी मीळला व आपल्या कृतीतून करूनही दाखविला. १८५१ -५२ मध्ये त्यांनी अस्पृशांच्यासाठी व मुलींच्यासाठी शाळा काढल्या. भ्रूणहात्तेला प्रतिबंध करण्याच्या कामात पुढाकार घेतला. पुर्नविवाहासारख्या विचारांचा पुरस्कार केला. ज्या

ज्या क्षेत्रात पददलित वाढले त्याची बाजू ठामपणे जोतिबा फुले यांनी आपल्या लेखनातून मांडली. याच काळात समाजात अनेक प्रश्न अस्तित्वात होते. विधवांचा विवाह किंवा बालजस्ट विवाह या सारख्या प्रश्नावर फुले यांनी लेखन केले. यातून सामाजिक जागृती त्यांनी छडविली. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, वा सांस्कृतिक या सर्व बाबतीत वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके यांनी महत्वाची कामगिरी केली. मराठी वृत्तपत्र सृष्टीला तिच्या प्रारंभापासून विद्वान, व्यासंगी व्यक्तित्वे सहाय्य लाभत गेले. यामध्ये विष्णुबुवा ~~का~~ ब्रम्हचारी, जंभेकर, भाऊ महाजन, लोकहितवादी, न्या.रानडे, यासारख्या विचारवंतांनी धर्मांतर, स्त्री- शिक्षण, विधवा विवाह, जातीभेद, जनतेची दुःखे इत्यादी विविध प्रश्नाला आपल्या लेखनात महत्वाचे स्थान दिले होते. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाला यापूर्वीच्या कालखंडात महत्वाचे स्थान नव्हते व ते समाजापुढे मांडण्याचे साधनही अस्तित्वात नव्हते. हे साधन पुढे नियतकालिके, वृत्तपत्रे, या सारख्या माध्यमातून भरून निघाले. वाङ्मय निर्मितीला यामधून एक प्रकारची चालनाच मिळाली.

(उ) वाङ्मयाचे परिणाम :

एकोणिसाव्या शतकात भाषिक वाङ्मयाच्या दृष्टिकोनातून दोन महत्वाच्या घटना घडल्या. मराठी भाषेच्या अभ्यासास पोषक व तिच्या स्वरूपास योग्य ळण देण्याचे प्रयत्न पूर्वी आमच्याकडे झाले नव्हते. कारण स्वकीयलोकांना आशा स्वरूपाचा प्रयत्न करण्याची आवश्यकता पूर्वी वाटली नव्हती. परंतु इंग्रजांनी हिंदुस्थानावर राज्य स्थापन केले. तेव्हा "फादर स्टिपन्स" सारख्या इंग्रज व अधिका-यांला मराठी व्याकरणाची व भाषेची आवश्यकता वाटू लागली. ही गरज त्यांच्या भाषेत लिहिलेल्या व्याकरणाने

खरे तर भागली असती. परंतु ऐतदेशीयांना त्यांच्या भाषेत शिक्षण देऊन ते लोक आपल्या उपयोगास येतील, शहाणे करून कारकून वर्ग तयार करणे या राज्यकर्त्यांच्या धोरणामुळे मराठीचे व्याकरण मराठी भाषेतच असावे. असे त्यांनी वाटले. त्यामुळे मराठीच्या भाषिक अभ्यासास सुरवात झाली. व इंग्रजी पध्दतीने मराठी भाषेचे व्याकरण दादोबा पांडुरंग यांनी १८१६ मध्ये लिहिले. हाच अर्वाचीन मराठी वाङ्मय निर्मितीचा पहिला पाया म्हणावा लागेल. भाषिक अभ्यासाच्यादृष्टिने ही फार महत्त्वाची घटना घडली. दादोबांनी हे व्याकरण लिहून तात्कालीन विद्यार्थी व अभ्यासकांना मराठी भाषेची व्याकरण शिकविले. स-या अर्थाने दादोबा पांडुरंग तख्तकरांनी मराठी भाषेला नियमाच्या चौकटीत बसविण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर याच स्वरूपाची दुसरी महत्त्वाची घटना म्हणजे मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार केला. १८१८ ला पेशवाईचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्रावर इंग्रजी अंमल सुरू झाला. शाळा, कॉलेज, सनदी, नोकर इ. मुळे इंग्रजांना मराठी शिकण्याची गरज निर्माण झाली. त्याप्रमाणे भारतीय लोकांना इंग्रजी शिकावी लागली. या प्रेरणेतूनच कोशनिर्मिती झाली. इ.स.१८१० मध्ये विल्यम कॅरी यांनी शब्दकोश प्रसिध्द केला. या नंतरच्या काही काळातच महाराष्ट्र भाषेचा कोश तयार झाला. यासाठी बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी, परशुरामपंत गोडबोले, रामचंद्रशास्त्री, इत्यादींची मदत झाली. १८११ मध्ये मोर्सेवर्थ कोश प्रसिध्द झाला. त्याचे स्वरूप शास्त्रीय माहिती देणे हे होते. १८४७ साली मेजर कॅडीचा इंग्रजी-मराठी कोश तयार झाला. तर १८७० मध्ये बाबा पदमनजी यांचा मराठी इंग्रजी ब्रह्म शब्दकोश प्रसिध्द झाला.

या स्वरूपात सुरवातीच्या काळात कोश निर्मिती होऊन वाङ्मय निर्मितीची वाटचाल हळूहळू सुरू झाली. कोश निर्मिती ही त्या काळाची महत्त्वाची गरज होती. कारण इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी मराठी शिकणे आवश्यक

होते. तसेच भारतीयाना इंग्रजी शिक्षणे गरजेचे होते. त्याप्रमाणेच ख्रिस्ती मिशन-यांना धर्म प्रसारासाठी मराठी भाषा आवगत करणे गरजेचे होते. यामधून मराठी वाङ्मयाला एक प्रकारची चालना मिळाली.

(ए) नियतकालिकांची कामगिरी :

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रात नियतकालिकांनी केलेली कामगिरी अनन्य साधारण आहे. सामान्य जनतेला जगातील घडामोडीची माहिती करून देणे गरजेचे होते. यासाठी वृत्तपत्र हे साधन म्हणून वापरले जाऊ लागले. लोकशिक्षणाच्या भरीव कार्याला आजपर्यंत मराठी मासिकांनी चांगलाच हातभार लावला आहे. या नियतकालिकांचे मुख्य उद्दीष्ट म्हणजे ज्ञानप्रसार करणे हे होते.

" दर्पण " हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र होय. ज्ञानप्रसाराचे व समाज जागृतीचे कार्य या वृत्तपत्राने केले. मराठी भाषेत बाळशास्त्री जांभेकरांनी हा उपक्रम प्रथम सुरू केला. " दर्पण "च्या अंकातील त्यांची भूमिका लक्षात घेण्यासारखी आहे. " स्वदेशी लोकांमध्ये क्लियायती विद्येचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धी व तेथील लोकांचे कल्याण या विषयी स्वतंत्रपणे व उघड रितीने विवाह करण्यास स्थळ व्हावे या ईच्छेने कित्येक मुंबईत राहणा-या लोकांच्या मनात आहे की, " दर्पण " नावाचे न्यूजपेपर म्हणजे वर्तमानपत्र ठापून प्रसिध्द व्हावे" म्हणजे विविध देशाचे व विद्याचे ज्ञान होऊन आपल्या देशातील लोकांची प्रगती व्हावी. असा जांभेकरांचा हेतू होता. यामध्ये इतर बातम्या, सामाजिक क्षेत्रातील घडामोडी व त्यातून ज्ञानप्रसार हा मुख्य हेतू होता.

" दर्पण " नंतर जांभेकरांनी " दिग्दर्शन " नावाचे मासिक

A

11970

काढले. या मासिकातून ज्ञानप्रसाराचे कार्य अधिक जोमाने करता येईल असे त्यांना वाटले. कारण वृत्तपत्रापेक्षा मासिक अधिकार जीवंत राहू शकतात. थोडक्यात " दिग्दर्शन " म्हणजे मराठी भाषेतील सर्व विषयाचा संग्रहच होता. दिग्दर्शन विषयी जीभेकर म्हणतात. " हे लहान पुस्तक महिन्यास एक छापणार, या पुस्तकात बातमीचे सार व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व साधारण विद्या या विषयी थोडा मजकूर, दुस-या ग्रंथातून घेतलेल्या किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल व ससंगोपात्र समजूत पटण्याकरिता दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रे, वगैरे त्यात असतील"६ यावरून रसायनशास्त्र, पदार्थ विज्ञान, ज्योतिष शास्त्र, इतिहास, भूगोल, मुंबई वर्णन, सुरु मधर्षक यंत्र, नकाशा कागद, बाळबोध, अक्षरीचे ताप्रीपट, इ. शास्त्रीय विषयांची माहिती देणे हा हेतू होता.

तसेच मराठी वृत्तपत्रातून प्रकट झालेल्या संपादकाच्या लेखनीत निर्भय, स्पष्ट व बाणेदार, व स्वतंत्रवृत्ती वाढते. अशा संपादकामध्ये प्रथम मला भाऊ महाजन यांचे नाव वाढते. भाऊ महाजन यांनी १८२१ मध्ये " प्रभाकर " हे साप्ताहिक काढले. यामध्ये त्यांनी प्रथम इंग्रजी राजवटीला विरोध दाखविला आहे व त्यावर टीकाही केली आहे. पाश्चात्यांचे दुर्बळे अनुकरण व समाजातील अनिष्टप्रथा यावर त्यांनी आपल्या साप्ताहिकांतून प्रकाश टाकला आहे. आपली मराठी भाषा सोडून इंग्रजी भाषेचा परत परत वापर करण्यावरही त्यांनी तिरस्कार व्यक्त केला आहे. मिशनरी लोकांनी सुरु केलेल्या "ज्ञानोदयातून" हिंदुधर्मावर टीका केली जात होती. त्याला प्रतिकार करण्यासाठी त्यांनी "धुमकेतू", "ज्ञानदर्शन" या सारखी नियतकालिके काढली.

इ.स. १८४२ मध्ये अमेरिकन मिशनने " ज्ञानोदय " सुरु केले तेव्हा

त्यातून मिशनरींची माहिती येत होती. परंतु त्यातून ख्रिस्ती धर्माचा प्रचारच केला जात होता. व हिंदुधर्म व अनिष्ट प्रथा यावर टीका केली जात होती. यालाही प्रतिकार भाऊ महाजन यांनी केला.

याच वेळी "मराठी ज्ञानप्रसारक समेदारे" मराठी ज्ञानप्रसारक चालविले जात होते. शास्त्रीय, राजकीय अशा स्वरूपाचे लेख प्रसिद्ध होत होते. या सोबतच चरित्रे देखीकडे, इतिहास, या संबंधीचे लेख प्रसिद्ध होत होते. या सर्वांचा महत्त्वाचा हेतू म्हणजे अ-यासू विद्यार्थी व लेखक यांना वाङ्मयनिर्मितीची प्रेरणा देणे हा होता.

सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाला उत्तेजन देणारे "विविधज्ञानविस्तार" हे मासिक रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनी याच सुमारास काढले गुंजीकरांनी आपल्या लेखनातून मराठी भाषेविषयी अभिमान व्यक्त केला आहे. त्यात गणित, ज्योतिष, अरोग्य, स्त्रिया, स्त्री-धर्म, नीती उपदेश लेख, नाट्य, काव्य, कादंबरी, इत्यादी वरील लेखांमुळे गुंजीकरांना प्रतिष्ठा मिळाली. १९६७ साली निघालेल्या या मासिकानेतर दीर्घकाळ वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा दिली. साहित्यविषयक नविन दृष्टी निर्माण होण्यास व वाङ्मयीन अभिवृद्धीच्या संवर्धनास यामुळे मदत झाली.

राजकारण, धर्मकारण, समाजकारण अशा विविध क्षेत्रातून अनेक अंगानी विचार करण्यास महाराष्ट्रात प्रारंभ झाला. हे वैचारिक मंडन प्राधान्याने निबंधांच्या माध्यमातून झाले. जीवनविषयक साध्या गोष्टींचाही उपदेश निबंधातून येऊ लागला. कुटुंबापासून समाजापर्यंत सर्व क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे हे निबंधांचे सर्वात महत्त्वाचे प्रयोजन होते. विष्णुबा ब्रम्हचारी, लोकहितवादी, म. फुले, का.बा.मराठे, भाऊ महाजन, अशी किती तरी नावे निबंध लेखनाच्या संदर्भात सांगता येतील.

स्वस्थितीबद्दल जाणीव, बुद्धिदवादी दृष्टिकोन, मानसिक गुलामगिरी-बद्दलचे बंड, इंग्रजी राज्य नीतीची मीमांसा, शेतक-यांची स्थिती, अशा अनेक प्रकारच्या विषयाचा आढावा घेणारे लेखन लोकहितवादी, मक फुले या सारख्या विचारवंतांनी केले. राष्ट्रवादी विचारश्रेणी समाजातील लोकात रूजविण्याचा हा प्रयत्न होता. व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणा, या अनुषंगाने स्त्रीयांच्या प्रश्नांना अग्रकरांनी प्रथम वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला.

काव्यक्षेत्रात गणेशशास्त्री लेले, पांडुरंगशास्त्री पारखे यांनी काव्यलेखनाची पूर्वपरंपरा पुढे चालू ठेवली होती. १८५४ मध्ये परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनी मराठी वाचकांना " नवनीत " सादर केले हा एक उल्लेखनीय प्रयत्न होता. तसेच म.मो.कुठे यांनी " राजा शिवाजी " या काव्याला लिहिलेली प्रस्तावना ही मराठी कवितेची नवी दिशा दाखविण्यास उपयुक्त ठरले. पारंपारिकतेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारून आत्मविष्काराच्या प्रेरणेने काव्य निर्मिती करण्याची एक नवी परंपरा केशवसूत यांनी मराठीत आणली.

कादंबरीच्या क्षेत्रात वास्तव प्रश्नांना स्पर्श करून ख्रिस्ती धर्म विचारांच्या अनुषंगाने त्या प्रश्नांची सोडवणूक करणारी ख्रिस्ती स्वरूपाची पण समाजातील विधवांचे चित्रण करणारी यमुनापर्यटन सारखी वास्तवदर्शी कादंबरी आली होती. तसेच " मुक्तामाला ", " मंजुघोना " या सारख्या बद्धभूतरम्य कादंब-याही मराठीत येऊ लागल्या होत्या. ऐतिहासिक विषयपर, रंजनात्मक स्वरूपाच्या " मोचनगड ", " घाशीराम कोतवाल ", या सारख्या कादंब-याचा प्रवाह बराचकाळ चालू राहिला.

नाटयाच्या क्षेत्रातही एका बाजूस पौराणिक व ऐतिहासिक

विषयावर नाटयलेखन चालू असताना दुस-या बाजूस सेक्सपिअर, मोलियर या सारख्या पाश्चात्य नाटककारांच्या कलाकृतीचे भाषांतरे होत. या संदर्भात सामाजिक प्रश्न हाताळण्याचे कार्य केले जात होते. " मनोरमा " " स्वेरस्वकेशा ", गुलाबडीचा फार्स, या सारखी नाटके समाजात वाचली जात होती. चांगल्या वार्डेट प्रवृत्तीचे दर्शन समाजसुधारणेत घडविले जात होते.

अशा प्रकारे वृत्तपत्रे, मासिके, काव्य, कादंबरी, नाटक, निबंध, यांनी लोकजागृती व ज्ञानप्रसार करणे हा प्रयत्न करून साहित्य निर्मिती विषयक नवी दृष्टी निर्माण होण्यास मदत झाली. व वाङ्मय निर्मितीच्या बाबतीत मोलाची भर पडली असे म्हणावे लागेल.

* निष्कर्ष :

एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मिती अनेक रूपाने/अंगाने झाली. या लेखनात फारशी कल्पकता आढळत नाही. प्राथमिक, बाल-बोध, आणि काहीसे खोबड-धोबड असेच तिचे स्वरूप होते. तात्कालीन समाजाच्या विशिष्ट गरजेतून हे वाङ्मय निर्माण झाले. त्यामुळे सामाजिकता हेच त्याचे आधिष्ठान होते. इंग्रजी विषयाचा अभ्यास करणा-यांना, नवशिक्षितांना जी नवी दृष्टी मिळाली होती तीच खरी या लेखनामागील प्रमुख प्रेरणा होती. ऐहिक जीवन आणि लौकिक उन्नत्तीचे प्रश्न या गोष्टींचा प्रारंभीच्या साहित्यातून महत्त्वाचे स्थान मिळाले. पारलौकिकापेक्षा आर्थिकता या गोष्टीकडे समाजाचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न या काळातील वाङ्मयाने केला. जीवन विषयक नवी जाणीव समाजाला करून देणे हा या वाङ्मयनिर्मिती मागील उद्देश होता. वैचारिक संघर्षांमधून वाङ्मयनिर्मितीस प्रेरणा मिळाली. यातूनच मराठी

भाषा आणि वाङ्मय अधिक सक्षम आणि समृद्ध झाले. नवा निबंध, कोश वाङ्मय, नियतकालिके या सारख्या नव्या लेखनप्रकारांची व वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती झाली. ही आजच्या साहित्यनिर्मितीची वाढ एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयाने निर्माण केली व मराठी साहित्याचा पाया घातला.

=0=0=0=0=0=

संदर्भ - सूची

=====

- (१) जोग रा.श्री.(संपादक) : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
खंड ४ था, महाराष्ट्र साहित्य
परिषद, पुणे.
वावृत्ती दुसरी, १९७२
पृष्ठ क्र. २१
- (२) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ५४
- (३) सरदार गं.बा. : "अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका"
प्रकाशक - गं.बा.सरदार, पुणे-२
प्रथमावृत्ती, १९३७.
पृष्ठ क्र. १६७
- (४) जोग रा.श्री. : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
"उनि"
पृष्ठ क्र. ६४०
- (५) जोग रा.श्री.(संपादक) : "प्रदक्षिणा "
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - २.
प्रथमावृत्ती, १९४१
पृष्ठ क्र. १४
- (६) जोग रा.श्री. : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
"उनि"
पृष्ठ क्र. ६०

- (७) जीभेकर ग.ग. : " दर्पण "
लोकशिक्षण कार्यालय, पुणे.
खंड दुसरा - पृष्ठ क्र. १
(जीभेकर शताब्दी स्मारक ग्रंथ
मधील लेख)
- (८) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १६

=0=0=0=0=0=